

यांचे

* घटक: कृषी क्षेत्र *

भारतीय अर्थव्यवस्था : कृषीप्रधान :

कृषी क्षेत्र उद्योग व सेवा - विकाससाठी एक मर्यादित घटक: (अर्थ: कृषी क्षेत्र आधिकारित साहित्यावर इतर क्षेत्रांच्या विकासावर मर्यादा)

- कृषी क्षेत्रासमोरील प्रश्न :
- ① कमी उत्पादकता
  - ② भांडवल निर्मितीचा दर कमी
  - ③ मान्यूनवर अवलंबून
  - ④ लिचनाचे कमी प्रमाण
  - ⑤ यांत्रिकीकरणचे उल्प प्रमाण
  - ⑥ कृषी वित्तवी कमतरता

→ कृषी क्षेत्राचे महत्व:

- ① राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा :
- i) स्वतंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी कृषी व सलग्न क्षेत्र GDP हिस्सा: ५०% इतक्याचे
  - ii) २०१०-११ मध्ये १४.६% (२००४-५ च्या तुलनेत किंमती गुटार)
  - iii) घटता हिस्सा अर्थव्यवस्थेतील स्तंभानुक्रम संरचनात्मक बदल

② रोजगार निर्मितीतील योगदान :

i) स्वतंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी ७०% लोकलक्षा कृषीवर अवलंबून

१९५१	⇒	६९.७%	} सरासरी ७०%
१९६१	⇒	६९.५%	
१९७१	⇒	६९.७%	
१९८१	⇒	६०.५%	
१९९१	⇒	५९%	
२००१	⇒	५६.२%	
२०११	⇒	५४.६%	

③ प्रकीर्ण व्यापारात योगदान :

i) भारत चहा, कॉफी, स्तारवर, तेलाखू, कोको, सुती कपडे, ज्युट, लोकर, कापणी मेल इ. वस्तूंची निर्यात करते.

गेल्या काही वर्षातील कृषी क्षेत्रातील आयात निर्यात हिस्सा

	आयात हिस्सा	निर्यात हिस्सा
२०१०-११	३.१३	९.७१
२०११-१२	३.१७	१२.३१
२०१२-१३	३.७२	१३.६५
२०१३-१४	३.२२	१३.७९
२०१४-१५	४.२२	१२.५५
२०१६-१७		१२.२६

- ii) जागतिक लढावर भारत हा जगातील १५ कृषी वस्तूंच्या निर्यातक देशांमध्ये मोडतो.
- iii) WTO - २०११ अंतराळानुसार जागतिक कृषी निर्यात व्यापारात भारताचा हिस्सा १.७% ऐवज नट आयात व्यापाराचा हिस्सा १.२% होतो.

- ४) उद्योगांना कच्च्या मालाचा पुरवठा: १) साखर कारखाने, कापड गिरण्या, तेल गिरण्या, टायल व ट्यूब नगर करणारे कारखाने.
यांना कृषी क्षेत्राचा उद्योग क्षेत्राशी असलेल्या forward linkage म्हणतात.
- ५) औद्योगिक वस्तूसाठी बाजारपेठ: रवते, किरकनाशके, यंत्रे, इ. कृषी क्षेत्रात नापरलेल्या जातात. यांना कृषी क्षेत्राचा उद्योग क्षेत्राशी असलेला Backward linkage म्हणतात.
- ६) जमनेला अन्वपुरवठा: मोठ्या लोकेसंख्येची अन्नाची गरज कृषी क्षेत्राकडून भागवली जाते.

* कृषी क्षेत्राचा विकास :

- ⇒ स्वतंत्रप्राप्ती वेली कृषी पारंपारिक व खिचक प्रकारची.
- खाद्य पिकांना प्राधान्य.
- ⇒ कृषी क्षेत्रासाठी पुढील उद्दिष्ट्ये ठेवली गेली:
  - ① कृषी उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ.
  - ② शेजरात लंघीत वाढ.
  - ③ जमीनीवरील लोकेसंख्येचा दबाव कमी करणे. - छुपी बेकारी कमी करणे.
  - ④ कुळांचे रक्षण नष्ट करणे, अतिरिक्त जमीन भूमिहीन क्षेत्राच्या ना वाटणे.

* हरिक्रांती:

अर्थ: १९६८ मध्ये हरिक्रांती संज्ञेचा सर्वप्रथम वापर: अमेरिकन-विल्यम गॉड. सुरुवात = १९५० - मोक्सिको रॉक फेल्डर फौंडेशनचे वैज्ञानिक - नॉर्मन बोरोलॉग. १९६६-६७ - भारताने या फौंडेशनने निर्यात केलेल्या विद्याणांचा सर्वप्रथम खातेप हंगामाने वापर.

यापूर्वी भारताने १९६०-६१ मध्ये 'लघन कृषी जिल्हा कार्यक्रम' (Intensive Agricultural District Programme - IADP) - काही विषयक ७ जिल्हापध्दये - कर्ना, अरुणाचल, विद्याने, रवते, ओंजारे इ पुरवठा.

१९६५ - लघन कृषी क्षेत्र कार्यक्रम - १९४ जिल्ह्यांत.

१९६६-६७ - मोक्सिकन राष्ट्राच्या लंकेरीत वुटल्या जातीवर आधारित हरिक्रांतीची संज्ञा भारताने लागू. त्याचे नाव 'उच्च उत्पन्न देणाऱ्या जातींचा कार्यक्रम' (High Yielding Varieties Programme - HYVP) असे होते.

हरिक्रांतीच्या प्रांतां - पंजाब, हरियाणा, प. उल्ल प्रदेश पातून. १९८३ पासून भारतच्या शेतीचा लक्षावेरा.

नॉर्मन बोरोलॉग यांना जागतिक हरिक्रांतीचे जबाब म्हणतात १९५०-शांततेचे नोबेल भारतात डॉ. एम. एल. स्वामिनाथन (कृषी शास्त्रज्ञ व तत्काळीन ICARचे अध्यक्ष) तसेच सी लुब्रमन्थम (तत्काळीन केंद्रीय कृषीमंत्री) यांना भारतीय हरित-क्रांतीचे जबाब म्हणतात.

महाराष्ट्रातील हरिक्रांती स्वारीशी लंघीत आले. त्यापध्दये वसंतराव नाईक व कृषीमंत्री आण्णासाहेब शिंदे यांचे योगदान होते.

अलिक्रांतीचे परिणाम :

सकारात्मक ⇒

- १) कृषी उत्पादन व उत्पादकता वाढली.
- २) निर्यात शोभीकडून व्यापारी शोभीकडे वाटचाल
- ३) रोजगार संधीची निर्मिती.
- ४) कृषी व उद्योग क्षेत्राच्या संबंधात बळकटी.
- ५) ग्रामीण श्रमज्ज्ञान वाढ.

अकारात्मक ⇒

- १) उत्पादनात वार्षिक चढउतार
- २) रकबा उत्पादन वाढीचा दर कमी.
- ३) अन्नधान्य व गैर अन्न धान्य पिकांमध्ये खिमेता निर्मिती केली.
  - अ) तेलविया, कापूस, ज्यूट इ. प्रजाती मंद.
  - ब) केवळ गहू व तांदूळ या पिकाबाबतीत मशाली.
  - क) अन्नधान्य उत्पादनात अघेक वाढ.
- ४) प्रादेशिक खिमेता : पंजाब, हरियाणा व उत्तर प्रदेश या प्रांतात फायदे पोहचले.
- ५) आंतर वैधानिक असमतेत : मोठ्या गुंतवणुकीची आवश्यकता असतानाच लघु व सीमांत क्षेत्रात फायद्यापासून वंचित.

पर्यावरणीय परिणाम :

- १) मृदा लुपिकेता नश.
- २) पाण्याची अतिवैधी वापर
- ३) वृक्षपीक पद्धती च्या जागी एकल पीक पद्धती.
- ४) जैववैविध्य घट.
- ५) वनांचा नश
- ६) मृदा व पर्यावरणीय नश.
- ७) तासायनिक शेतीचे तोंडे.

* कृषी विकासाच्या योजना *

१) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आयोग : (National Food Security Mission : NSFM)

सुरुवात - २००५-०६ च्या रब्बी हंगामापासून.

लक्ष्य - ११ व्या योजनाच्या अखेर तांदूळ, गहू व कडधान्ये उत्पादन अनुक्रमे १०,८,१२ दशलक्ष टनांनी वाढवणे.

उद्दिष्ट - उत्पादन व रोजगार संधी वाढविणे.

→ या संतर्भत २०१०-११ — जनिमान कडधान्य उत्पादन कार्यक्रम (Accelerated Pulses Production Programme - A3P)

→ १२ व्या योजनाचे लक्ष्य → २५ दशलक्ष टनांचे अतिरिक्त अन्नधान्याचे उत्पादन

या अभियानांतर्गत दोष महत्वाच्या उपयोजनाः

189

① पूर्व भारतात हरिक्रांती सांगणे - 2010-11

② मूळ हरित क्रांती राज्यांमध्ये पीक विविधीकरण कार्य. 2012-18 - 50 जिल्हे

② राष्ट्रीय तेलविया व तेलमाप अभियान : (National Mission for Oilseeds & Oil Palm)

१२ व्या योजनेत - 2014-15 पासून

तेलविया, तेलपाम, वृक्षाधारित तेलविया यापासून तेकडत्याद्वारे 5.59 दशलक्ष टनापर्यंत वाढवणे

Mm I - तेलविया

Mm II - तेलपाम

Mm III - वृक्षाधारित तेलविया: (खिंवारवा, नीम, जोजोबा, कदंज, महुआ, जंदोफा)

③ राष्ट्रीय कृषी विकास योजना : (Rashtriya Krishi Vikas Yojana - RKVY)

११ व्या योजनेत 2014-15 मध्ये

उद्दिष्ट ⇒ कृषी व संलग्न क्षेत्रांचा वाढीचा दर 8%. इतका साध्य करण्यासाठी राज्य सरकारंनी

कृषी क्षेत्रात सार्व गुनवत्त वाढविण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.

क्षेत्रे: ① अन्न पिकांचा विकास

⑥ बाजार पायाभूत संरचना

② कृषी यांत्रिकीकरण

⑦ उद्यानबिधी, परतणधर्म, दुग्ध व मत्स्य व्यवसाय

③ मृदा आरोग्य

⑧ केंद्रीय व जैव खाते

④ त्रिधन विकास

⑤ कीट व्यवस्थापन

पाय उपयोजना:

① देशाच्या पूर्व भारतात हरित क्रांतीचा विस्तार

② राष्ट्रीय केशर अभियान

③ विदेश संधन विचन विकास कार्यक्रम

④ पीक विविधीकरण

⑤ आनुवंशिक चारा विकास कार्यक्रम.

④ कृषीचे रक्षक व्यवस्थापन योजना

2000-2009 पासून:

उत्पादक व उत्पादकता वाढविण्यासाठी राज्य शासनांना पुरक मदत.

सध्या यामध्ये 96 घटक योजनांची समावेश:

पैकी ① एकामिक तृणधान्य विकास कार्य

② कडधान्ये व तेलवियांसाठी एकामिक विकास कार्य

③ उलआधारित पीक पध्दतीचा शाश्वत विकास

④ कृषी यांत्रिकीकरण इ.

① राष्ट्रीय शाश्वत कृषि अभियान : (National Mission for Sustainable Agriculture) ¹⁹⁰

⇒ समीची २०१० - एवामान वदलावटीक पंतप्रधान पट्टिकेने → त्यानीत (NMSA) अभियानापैकी एक
 अंमलबजावणी २०११-१२
 पुनर्रचना २०१४-१५

उद्देश: भारतीय कृषिीण एवामान वदलाही अधिक प्रतिकाक वनीकियालागी डावपेच खिकारिण करणे.

- महत्वाचे भाग:
- ① कोटखाडू क्षेत्र खिकारिण कार्यक्रम.
  - ② मृदा आवेष्टय व्यवस्थापन
  - ③ एवामान वदल आणि शाश्वत कृषिी पाटणी.
  - ④ प्रथानमत्री कृषिी खियाडू योजना
  - ⑤ पंपरागत कृषिी खिकारिण योजना.

: भारतीय अन्न धान्य उत्पादन:

- ⇒ अन्नधान्य उत्पादनात नृणधान्ये व कडधान्ये यांच्या उत्पादनाचा समावेश
- ⇒ भारताने जुलै ते जुलै ए कालावधी कृषिी पीक वर्साचा -
- ⇒ उत्पन्नाचे आकडे - ५ टय्यात मेजळ जातात.
- ⇒ एका वर्साच्या उत्पादनाचे अंतिम अंदाज स्थाधारणतः पुढील वर्षात उरिे/जाने मध्ये.
- ⇒ अंदाज केंद्रीय कृषिी मंत्रालयामार्फत जमा व जाहीर केले जातात.

सात	क्षेत्र दलहे	उत्पादन द.लव.	उत्पादकता
१९५०-५१	९७.३२	५०.९२	५२२ kg/h.
२०१५-१६		२५२.५२	
२०१३-१४		३६४ उच्याकी.	

* कृषिी आदाने *

① विद्याणे: उत्पादकता वाढीत २० ते २५% योगदान विद्याणांचे.

- ⇒ भारतीय विद्याणे क्षेत्र:
- ① राष्ट्रीय विद्याणे महामंडळ व भारतीय राज्य फार्म महामंडळ.
  - ② १४ राज्य विद्याणे महामंडळ
  - ③ १०० हून अधिक खाजगी विद्याणे कंपन्या.

① राष्ट्रीय विद्याणे महामंडळ: → नवी दिल्ली येथे बीजववन
 ⇒ १९६३ पासून कृषिी मंत्रालयांतर्गत

② भारतीय राज्य फार्म महामंडळ: - १९५६ भारताने यांत्रिकीकृत फार्म स्थापन
 १९६९ मध्ये त्यावर नियंत्रणासाठी ए महामंडळ.

- ⇒ हे महामंडळ देशातील सर्वान मोठी विधाने उत्पादक संस्था
 → सध्या ६ फार्मलिन व्यवस्थापन - ① सुरतगड (कश्मिर) ② सल्फारगड (उज्जैन) ③
 (सर्व राजस्थानात) ④ दिल्ली (हरियाणा), बलाचि (उप्र) रायचूर (राष्ट्रीय)

महाराष्ट्र राज्य विधाने महामंडळ : / महाबीज.

- ⇒ देशातील १४ राज्य विधाने महामंडळापैकी सर्वान मोठे.
 → मुरन्नालय - झकोल स्थापना ⇒ २१ एप्रिल १९७६
 → विविध प्रकारातील ५० पेक्षा जास्त प्रकारचे व २५० पेक्षा जास्त वाणांचे दुधापि व खनिज
 विधाने उत्पादन, प्रक्रिया, विपणन.
 ⇒ महाबीज न मागपूर येथे ⇒ जैवतंत्रज्ञान केंद्र - B न कापूस.

विधाने कायदा १९६६ : देशात विकल्या जाणाऱ्या विधानांच्या गुणवत्ता नियंत्रणासाठी.

नविन विधाने विकास घोरण १९८८-

शेतकऱ्यांना सर्वोत्तम पेरणी व्रुव्य उपलब्ध करून देणे.
 परदेशातून विधानांच्या आयातीस संमती.

राष्ट्रीय विधाने संशोधन आणि संशोधन केंद्र

स्थापना ऑक्टोबर २००५ - वाशिंग्टन येथे

येथे राष्ट्रीय विधाने गुणवत्ता नियंत्रण प्रयोगशाळा 'स्थापन.

विधाने विकासत १००% FDI स्वयंचालित भाषाटिवाली (automatic Route) संमती

② स्वतः

पिकांना पर्याप्त प्रमाणात पोषकद्रव्ये उपलब्ध करून देण्यासाठी. स्वतांची आवश्यकता.

स्वताचे चार प्रकार: ① रासायनिक - अत्रयुक्त, फांश, स्फुरदयुक्त

② खैदिय - वनस्पती व प्राण्यांच्या अकरोमापायन - उदा शेणखन इ.

③ लिखळीची - नाग, शेवरी, चवळी, गवार, चैचा, बरलीज, गिरिपुष्प

④ जैविक - रायझोबियम, अॅसोबॅक्टेर, ग्लोबलिन सॅगळ इ.

एकूण कृषीवृद्धी मध्ये १०% योगदान रासायनिक स्वतांचे.

स्वतांचे उत्पादन = ① भारत युटियाच्या उत्पादनाच्या सावतीत त्रिकतक स्वतःपुर्ण (१०%)
 फांशयुक्त (phosphatic) व स्फुरदयुक्त (Potassic)
 स्वतांची आयात.

वन उत्पादक कंपन्या :

१) राष्ट्रीय केमिकल्स & फर्टिलायझर्स लि. (RCL) - मुंबई: सुफला व उजवली - नावाचे युरिया

मॅशनल फर्टिलायझर्स लि. (NFL) नवी दिल्ली: किरान युरिया नावाच्या युरियाचे

२) मद्रास ————— (MFL) मद्रास, चेन्नई = विजय —————

३) हिंदुस्थान ————— (HFL) दिल्ली - मोती —————

४) नेवेली कॉर्पोरेशन लि. (NCL) नेवेली - युरिया —————

५) पारादिप फॉस्फेट लि. (PPL) भूपलेश्वर - राव्हा, कल्याणी नावाचे फॉस्फेटचे उत्पादन.

६) फर्टिलायझर्स & केमिकल्स प्रायव्हेट लि (FACT) कोची - युरियाचे उत्पादन.

७) फर्टिलायझर्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लि: नोयडा - स्वास्तिक —————

स्तंकादी क्षेत्रातील कंपन्या :

१) इफको - Indian Farmers Fertiliser Co-operative Ltd - IFFCO.

नवी दिल्ली - युरिया, डायअमोनियम फॉस्फेटचे उत्पादन.

- पुढील कारणांने -
- १) कलोल (गुजरात)
  - २) औन्सा (उ.प्र.)
  - ३) पुलपूर (उ.प्र.)
  - ४) काउला (गुज.)

२) कृषको = Kishak Bharati Co-operative Ltd - KRIBHCO.

नोयडा - युरिया व जॅकवने उत्पादन
राजिव (गुजरात) तीन कार्यालये.

रासायनिक रचनांच्या उत्पादनामध्ये व त्यांच्या वापरामध्ये आलेले निसर्गा क्रमांकाच्या देशांवर - १) चीन २) अमेरिका.

जलसिंचन - सध्या भारताने ६३ दशलक्ष हेक्टर (जिथे पिकावालेले क्षेत्रांपैकी ४५%) सिंचित.

राष्ट्रीय जल निधी २००२: मूळीय व मूजलाचा पर्याप्त वापर साध्य करणे हे उद्दिष्ट.

भारताची सरासरी वार्षिक जळ उपलब्धता - १८६९ अब्ज घनमी.

वापरत्या येण्याजोगी एकूण जळ उत्पादन:	११२३	—
मूळीय	६९०	—
मूगर्षीय	४३३	—

जलसिंचन प्रकल्पांचे वर्गीकरण - लागवडक्षम लागू क्षेत्राच्या आधारावर.

१) लघुसिंचन प्रकल्प = २००० हेक्टरपेक्षा कमी लागू क्षेत्र

२) मध्यम जलसिंचन प्रकल्पक्षेत्र = २००० ते १०,००० —

३) मोठे ————— = १०,००० पेक्षा जास्त.

विद्येन विकास योजना:

① लाभ क्षेत्र विकास कार्यक्रम = (Command Area Development Programme) नावा
CAO अंग
कि

सुरुवात १९७४-७५ - केंद्र पुरस्कृत

निर्मिती विद्येन क्षमता व त्याचा वापर यानीत नफावत कमी करणे.

१ एप्रिल २०१४ पासून ⇒ लाभ क्षेत्र विकास व जळ व्यवस्थापन कार्यक्रम.

② वर्तमान जलविद्येन लाभ कार्यक्रम -

१९९६-९७ -

राज्य सरकारांना मध्यम व मोठ्या विद्येन प्रकल्पासाठी - कर्ज पुरवण

③ कृषीसंबंधी जलशयांची दुखली, बुननीकरण, पुनःस्थापना - जागे २००५

४० ते २००० हेक्टर लाभ क्षेत्र अवलोकना जलशयांचा समावेश.

कृषी अर्थव्यवस्था

कृषी वित्त / प्रत्यय - Agri-Credit

वित्ताची गजः १) उत्पादन कार्यासाठी

२) उपजोगासाठी

३) कृषी विकास

४) अनुत्पादन कार्य - लव्हा, वाटले, इ.

५) अकार्येक

कृषी वित्त पुरवठ्याचे प्रकार

भूयुतीच्या आघाटाने - १) अल्पकालीन - १२ ते १८ म. - फिके रुजि - टोके / वस्तु खरपात

२) दीर्घकालीन - ५ वर्षी पेक्षा +

उद्येहाच्या आघाटाने - १) उत्पादन २) अनुत्पादन

कृषी वित्ताचे स्रोत: ① स्वाजगी / गॅरंटेड स्रोत ② संस्थात्मक

स्वाजगी स्रोत: स्वयंकार, व्यापारी, मित्रमंडळी, जमीनदाद, कर्मिशन, एजंट्स

संस्थात्मक स्रोत: व्यापारी बँका, सरकारी बँका, मूषिकाल बँका, प्रादेशिक बँका, स्वयंकार

⇒ १९५१-५२ ⇒ ९२.८% स्वाजगी स्रोत

१९९१ ⇒ ३६% —

२००२ ⇒ ४२.९%

⇒ भारतीय बँकांनी ४०% कर्ज पुरवण अभ्रक्रम क्षेत्रात: पैकी १८% शेगील - वंशनासु

नावाडे : व्यापारी, प्रादेशिक ग्रामीण, सरकारी, भूविकाल बँकांना कर्जपुरवठा करणे.
अग्रणी बँक : या माध्यमातून विशिष्ट गटाना पतपुरवठा करण्याची जबाबदारी विशिष्ट बँकेला.

किसान क्रेडिट कार्ड : (KCC - Kisan Credit Card)

सुरुवात : 1998 मध्ये (महाराष्ट्रात 1999)

अंतर्गत $\Rightarrow$ उपभोग खर्चीवारी $\Rightarrow$ उपभोग कर्ज तसेच गुंतवणूक कर्ज

KCC $\Rightarrow$ या माध्यमातून व्यापारी, प्रादेशिक ग्रामीण, सरकारी बँकेकडून कर्जपुरवठा.
सध्या KCC चे रूपांतर ATM enabled debit Card - Rupay KCC / RKCC.

व्याज अनुदान योजना :

2006-07 - व्यक्ति हंगामापासून हंगामपूर्वी पीक कर्ज - इलकायर्जन = 10%
2008-09 - 9% व्याज अनुदान
2009-11 - 2% ———
2011-12 2% ——— (व्याजाचा पट 8%)

महाराष्ट्रातील कृषी वित्तपुरवठा

- 1 नावाडे - अप्रत्यक्ष
- 2 महाराष्ट्र राज्य सर. बँक
- 3 जिल्हा मध्य सर. बँक
- 4 अनुसूचित व्यापारी बँक
- 5 प्रादेशिक ग्रामीण बँक
- 6 भूविकाल बँका
- 7 प्राय कृषी सर. पारबंस्था

* कृषी विपणन * (Agricultural Marketing)

अर्थ : उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत मात नैज्यामध्ये अंतर्भूत क्रिया : म्हणजे विपणन

- 1 माणचे एफ्टिकरण
- 2 माणची प्रतवारी
- 3 माणवर प्राक्रिया
- 4 माणची वाहतूक
- 5 माणची साठवणूक
- 6 विपणनासाठी वित्त
- 7 आवेष्टन
- 8 विक्री

स्थानानुसार शेणमात विक्री बाजारांचे प्रमुख प्रकार :

- 1 प्राथमिक धाऊक बाजार : मोठ्या खेडेगावात
दैनिक/आठपडी
नियंत्रण - ग्रामपंचायत
सापकार/व्यापारी मध्यस्थ
यात लट म्हणतात

२) दुग्धम धाऊक वाजार : - ताणुका / जिल्हा / महत्वाचे ठिकाण.

व्यपहार - स्तनत.

वाधुनूक, विल, गोदामे इ. सुविधा उपलब्ध

मंडी किंवा गज म्हणतात.

३) अनिम बाजार

→ शेगमालांची शेकट्या विक्री.

प्रत्यक्ष ग्राहकांना किंवा लख्यांना

४) किरकोळ बाजार

→ प्रत्यक्ष किरकोळ ग्राहकांना आवक्या बाजारात

गावोगावी असे बाजार

५) जत्रा/यात्रा

→ जत्रेत/ यात्रेत माळ विकले जाते.

⇒ विक्रीच्या पद्धतीचे किंमत निर्धारण :

① टन्ना पद्धत

- विक्री किंमत निर्धारण दलाळ / अडत्याद्वारे

लगावट कापड खूब दलाळ व व्यापारी किंमत ठरवीतात.

पिकवणूकीची पद्धत - किंमत गुणपणे

② लिलाव पद्धत

- दलाळ शेकट्याच्या वतीने मालाची किंमत कोलते व माळ विकत घेणारे व्यापारी सोली लावतात.

किंमत निर्धारण खुलेपणाने.

③ वाटाघाटी पद्धत

- सर्व व्यापारी व जमता ते खोशीगुहार शेकट्यांशी किंवा दलाळशी किंमतीबद्दल वाटाघाटी करतात.

④ भणुना पद्धत

- दलाळ मालाचा भणुना दाखवतो - त्याबद्दल सर्व मालाची किंमत ठरवली जाते.

⑤ बंद निविदा पद्धत

- मालाला विशेष क्रमांक दिले जातात व्यापारी माळ पाहून एका अजबिर मालाच्या क्रमांकासमोर किंमत व पसंतीक्रम मांडतात. सर्व अजबि बंद कोठे जातात आणि नंतर उघडले जातात.

⇒ कृषी सिपबन व्यवस्थेतील दोष

① गावातच आपत्तीजनक विक्री:

i) घेतलेले रज तात्काळ पत्त करायचे असते.

ii) घरगुती गरजा भागवण्यासाठी.

iii) कमी साठवणूक समता.

iv) वाधुनूक सुविधांची कमतरता.

② मध्यस्थामार्फत पिकवणूक

: मध्यस्थ शेकट्यांकडून कमीत कमी भावात माळ खरेदी करण्याचा प्रयत्न करतात.

३) इन्टअनेक वचः ⇒ वजन वच, एमाली, दलाली, वास्तुक, पाणीवाला, झाडूवाला इ.

४) प्रतवारीचा अभाव : त्यामुळे भाव कमी मिळतो.

५) साठवणूकीच्या सुविधांची कमतरता : धारण क्षमता कमी, स्वफ्यात चोरीचा धोका, उंदीरे, धुशी, कीट यांचा धोका.

६) वित्त पुरवठ्याची कमतरता

७) बाजार विषयक माहितीची कमतरता

८) संघटनेचा अभाव

⇒ भारताने बाजार समित्यांमार्फत बाजार पेठाचे नियंत्रण ठेठे जाते.

→ महाराष्ट्रात बाजार समित्यांवर नियंत्रण करण्यासाठी महाराष्ट्र कृषी उत्पादन विभागाने आधी नियम १९६३ संमत करण्यात आला.

→ महाराष्ट्र राज्य कृषी पणजी मंडळ - स्थापना १९६४

जबाबदाऱ्या ⇒ १) बाजार समिती कायद्याचे अमलबध्द ठेवणे.

२) बा. समित्यांचा विकास

३) बा. समित्यांच्या अंदाजपत्रक व आराखडे तयार करणे

४) निर्यात प्रोत्साहन, निर्यात क्षेत्राची स्थापना.

५) फाणेत्पादन प्रायश्चय केंद्रेची स्थापना.

६) प्रतवारी व पॅकिंग सुविधांची स्थापना.

* बाजार समितीची कामे : १) दलाल, एमाल व वजन कार्यावाही इ. वा पुरवठा देणे

२) शेतमालाची विक्री रकमेचा जिला पध्दतीने हजेरतद्वाराची स्थापना करणे.

३) बाजाराने गोदामे, गुंडांसाठी गोठे, उपकारगृहे व्यवस्था

४) नकली लोडविकेणे.

→ राज्य शासनाने खाजगी बाजार समित्या स्थापना करण्यास संमत.

१५ - खाजगी बा. समित्या. पाली - नाशिक जिल्हा येथे लाला. धागेदार)

→ समित्यांची संलग्नीकरण करण्यासाठी मार्किट प्रकल्प तुरु.

* साठवणूके व गोदामे / वस्त्र सुविधा :

कार्यदे : १) शेतकऱ्याची भाऊ धारण क्षमता वाढते.

२) अत्यंत साठवणूकीमुळे लोणारी नासारी टाकता येते.

३) संतुलनी कृषी मूल्य निमी राबविण्यासाठी त्याचा उपयोग होणे.

४) व्यापातसाठी वापर करता येते.

प्रगती → व्यापारी तत्वावरील सुविधा स्वाजगी तकेच सार्वजनिक क्षेत्रात उपलब्ध;
यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील गोदामांचे प्रावलय:

स्थापना
१९५५
१६
६

* केंद्रीय वस्त्राव मंडळ : (Central Warehousing Corporation)

स्थापना - १९६३

- कामे →
- योग्य जागावर वस्त्राव बांधणे.
  - माखआदानांच्या वाटुकीची सुविधा उपलब्ध करून देणे
  - राज्य वस्त्राव मंडळात भागभांडवलाने भागिदारी करणे.
  - कृषी माल स्वदेशी, विक्री, साठवणूक व वितरण यासाठी केंद्र स्तराच्या खंड

* महाराष्ट्र राज्य वस्त्राव मंडळ : (Maharashtra Warehousing Corporation)

स्थापना = १९५७ - मुंब्यालय - पुणे.

राज्यात गोदामे बांधून कृषी मालाच्या तलेन रासायनिक खतांच्या साठवणूकीच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे.

→ गोदामात ठेवण्यात येणाऱ्या शेतीमालावर तारण पावती शेतकऱ्याला मिळते या पावतीवर बँकांना शेतीमालाच्या ८०% रकम शेतकऱ्याला देणे बंधनकारक.

* शिमगूले : (Cold Storage)

विकास - विपणन संचालनालयामार्फत

* प्रमाणित वजनमापे : (Standard Weights & Measures)

⇒ प्रमाणित वजन व मापे अधिनियम १९५८ मध्ये अंमलात.

१९६३ - संपूर्ण देशभर वजनांची मेट्रिक पध्दती लागू करण्यात आली.

* मालांची प्रतवारी -

शेतमालाच्या प्रतवारीची मानके 'कृषी उत्पन्न (प्रतवारी व विपणन) अधिनियम १९३५ या कायद्याच्या तरतुदी अंतर्गत. त्यासाठी Agmark - अँगमार्क हे शुध्दता चिन्ह.

(Agricultural Marketing) - सुमारे १५० कृषी वस्तूंची मानके.

निधीत जेव्हा जाणाऱ्या व वस्तूबाबत प्रतवारी अनिवार्य.

मालाचा दर्जा मपासण्यासाठी 'केंद्रीय अँगमार्क प्रयोगशाळा' स्थापन ⇒ नागपुर येथे.

* अन्नधान्याच्या व्यापारात सरकारी सहभाग.

⇒ सुरुवातीला अन्नधान्याचा व्यापार केंद्र व राज्य सरकारांच्या अन्न विभागामार्फत.

→ जाने १९६५ मध्ये भारतीय अन्न मंडळ (Food Corporation of India - FCI)

→ अन्नधान्याची स्वदेशी, साठवणूक, वाटुक, वितरण आणि विक्री ही कामे; गोदामांच्या देखभालीचे कामही या मंडळाकडे.

* सरकारी विपणन:

दरान्त दुसऱ्या पंचवार्षिक - योजनेदरम्यान स्वतंत्र संस्था म्हणून सरकारी विपणन संस्था

स्थापन लेण्यास लुळवान.

198

१९५६ ⇒ राष्ट्रीय सह विभाग व वरवार मंडळ स्थापन.

१९६३ ⇒ त्याच्या जागी राष्ट्रीय सह विकास मंडळ : (National Cooperative Development Corp)

देशातील सहकारी विभाग स्वनेतः

- i) प्राथमिक पणन सोसायट्या
- ii) जिल्हा/मध्य पणन सोसा.
- iii) २९ राज्य सह पणन संघ
- iv) १६ राज्य-स्तरीय विशेष वस्तु पणन संघ. आणी-
- v) सर्वोच्च स्थानी: राष्ट्रीय कृषी सह पणन संघ (नाफेड)

राष्ट्रीय कृषी सह पणन संघ / नाफेड = (National Agricultural Cooperative Marketing Fed.)

स्थापना - २० ऑक्टोबर १९५८ - मुख्यालय - नवी दिल्ली.

महाराष्ट्रातील सह पणन संघाची प्रशासकीय संरचना ⇒ त्रिस्तरीय

महाराष्ट्र राज्य सह पणन संघ

↓

जिल्हा पणन संघ

↓

प्राथमिक सह पणन संघ.

कृषी मूल्य मिती व अन्न व्यवस्थापन

कृषी मूल्य व अन्न व्यवस्थापन घोरणाद्वारे देशात अन्नघाव्याची संतुलित व एकात्मिक किंमत संरचना विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामध्ये खालील बाबींचा समावेश:

किमान आधारभूत किंमत - (Minimum Support Price - MSP)

किमान आधारभूत किंमत म्हणजे सरकारने प्रत्येक हंगामात श्राविक पिकांसाठी पेरणीपूर्वी घोषित केलेली अशी किंमत ज्या किंमतीला शेतकऱ्याने सरकारला वेळ शक्यतेला सर्व मात क्वित वेण्याची तरकारने पूर्वीही दिलेली असते.

उद्देश: शेतकऱ्यांना किंमती अगोदरच समजल्याने अधिकार्थिक उत्पादन घेवू शकतात.

→ किंमती केंद्रीय कृषी मंत्रालयामार्फत जाहीर केलेल्या जातात. मात्र शिफारस करण्याचे कार्य कृषी रच व मूल्य आयोगामार्फत.

कृषी रच व मूल्य आयोग:

स्थापना - जाने १९६५ - कृषी किंमत आयोगाची स्थापना.

१९८५ - कृषी रच व मूल्य आयोग.

२५ मुख्य पिकांच्या किंमत आधारभूत किंमतीची शिफारस करते.

महाराष्ट्रात कृषी मूल्य आयोगाला शिफारस करण्यासाठी (शेतमात किंमत समिती) कायदले.

- महाराष्ट्रात शेजमालाची खरेदी ⇒
- १) म.रा. सह पणन महासंघ
  - २) म.रा. सह आदिवासी विकास महामंडळ
  - ३) राष्ट्रीय कृषी सरकारी पणन महासंघ
  - ४) म.रा. सह कापूस उत्पादक महासंघ.

शेत साव. सुकवा

अन्वधान्याची प्रप्राप्ती : सरकार ज्या दराने कोणत्याही बंधनाविना आपल्या बफट लाव्यात शेतमाला विकत घेते त्या दराल प्रप्राप्ती किंमत म्हणतात.

- ⇒ शेतकरी जेव्हा लगत: दून माळ सरकारला विकू शकितो तेव्हा MSP लागू
- ⇒ सरकार लगत: दून माळ खरेदी करू शकिते तेव्हा प्रप्राप्ती किंमत लागू.

बफट खर्च / प्रावाल्थीक लाभ

- बफट खर्च माफित सरकार पुढील बाबी लादय करते.
- ① बफट देशातील साव. विकरण प्रणालीसाठी अन्वधान्याचा पर्याप्त लाभ जाबिशियेन
  - ② एखाद्या बफटी पिके अयशाली बरल्याले बाजाशतीक पुरवठे गढून प्रावाल्थीक करणे.

सार्वजनिक विकरण प्रणाली.

केंद्र व राज्य सरकारांच्या अन्व धोरणाचा महत्वाची लिस्ता.

संभवल्या -

- ① गरिब जनतेला आध्यावश्यक आरक वस्तूंचा पुरवठा स्वल्प व अनूदाभित घेसत करण्यासाठी
- ② वाढत्या किंमतीच्या परिणामापादून संरक्षण देण्यासाठी
- ③ किमान पोषणाचा रूढ आयम राखण्याच्या प्रमुख उद्देशाने.

केंद्र ⇒ धान्य प्रप्राप्ती / खरेदी व लावणी करते.
राज्य सरकारांतु आचे वाटप करणे.

ज्या दराने राज्य सरकारांना अन्वधान्या विकले जाते त्या दराल केंद्रीय प्रचालन किंमत म्हणतात.

- राज्य ⇒
- १) BPL कुटुंबाची झोळरु गिश्चित करणे.
  - २) पुरवठा पत्रिकांचे वाटप.
  - ३) जीवडावश्यक वस्तूंचे विकरण
  - ४) खरु धान्य दुकानांचे पर्यवेक्षण व नियंत्रण

महाराष्ट्रात सार्वजनिक विकरण संभवल्या १९५० मध्ये सुरु करण्यात आली.

देशीय खाद-विनिमय व्यवस्था: (Targeted Public Distribution System) - TPDS

- सुरुवात: केंद्र सारलन - जून १९९०
- BPL कुटुंबांच्या दृष्टीने अधिक लाक्षणित बनवणे.
- केंद्र व राज्य - व्युत्पन्न जबाबदारी
- केंद्र जबाबदारी → प्रप्राप्ती, वाटणी, अन्न मंडळांच्या गोदामापर्यंत पोहोचविणे.
- राज्य - → BPL कुटुंबे ओळख, रेकॉर्ड वितरण, धान्य वितरण.
- केंद्र लक्षात BPL कुटुंबांना ३५ लिट्रें. धान्य प्राप्ती कुटुंब / प्राप्ती मार
- APL कुटुंबांना १५ ते ३५ लिट्रें
- गरिबांसाठी गरिब कुटुंबांना अधिक लाक्षणित करण्यासाठी → अंत्योदय योजना - ३५ लिट्रें (तांदूळ ३५ व गहू ३५/१५)
- अन्नपूर्णा योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन अथवा राज्य निवृत्ती वेतन या योजनेअंतर्गत पात्र असलेल्या मात्र लोभ निवृत्त वसलेल्या ६५ वर्षे व घ्यावले निवृत्ती वेतना दरमहा १० लि. धान्य (गहू व तंदूळ) मिळवण्याची योजना - सुरुवात २०००-०१ → १००० केंद्र पुढेकून.

- इतर कल्याणकारी योजनांसाठी धान्याचे नियंत्रण: मध्यान्न आहार योजना, गण्टावर आधारित पोषण कार्यक्रम (ICDS अंतर्गत) युवतींसाठी पोषण कार्यक्रम.
- महाराष्ट्राने लाक्षणित खाद-विनिमय व्यवस्थेअंतर्गत → गहू, तंदूळ, लावण, नूरडाळ, पामतेळ या वस्तू.
- i) BPL - ५५ रु/१५ गहू व ६५ रु/१५ तंदूळ → ३५ kg धान्य
- ii) अंत्योदय - २५ रु/१५ गहू व ३५ रु/१५ तंदूळ → ३५ -
- iii) अन्नपूर्णा - १०० मोफत १० -
- iv) APL - ०.२० रु/१५ गहू व ०.६० रु/१५ तंदूळ → १५ kg

* विकेंद्रिकृत प्रप्राप्ती योजना - १९९०-९१ पासून. उद्देश: खाद-विनिमय व्यवस्थेची कार्यक्षमता उंचावणे. या योजनेअंतर्गत राज्य सरकारचे केंद्र सरकारच्या वतीने स्वतःच गहू, तंदूळ, लेडी तंदूळ यांची प्रप्राप्ती करू शकतात. प्रप्राप्ती केंद्रांच्या नियंत्रणापेक्षा कमी शाळांमध्ये तेवढे धान्य FCI कडून प्रप्राप्तीसाठी लागणारा खर्च स्वतःच्या भाट केंद्र सरकार उचलते.

* आयात नियंत्रित व्यवस्थापन

- कमी उत्पादन झाल्याने माळांच्या किंमती वाढल्यास त्या वस्तूंच्या पुरवठा वाढविण्याच्या दृष्टीने आयात सुलभ करणे आणि निर्यातीवर बंधने घालणे.
- अधिक उत्पादन झाल्याने माळांच्या किंमती कमी झाल्यास पुरवठा कमी करण्याच्या दृष्टीने निर्यात सुलभ करणे आणि आयातीवर बंधने घालणे.

* कृषी पीक विमा *

- * राष्ट्रीय पीक विमा कार्यक्रम → केंद्र व राज्य / मोजक्या पिकांसाठी / काली तातुकांसाठी १९८२ मध्ये.
- * सर्वोप पीक विमा योजना → १९८५-८६ - व्याप्ती वाढवली.
- * राष्ट्रीय कृषी विमा योजना → १९९९-२००० - रक्षी हंगामापासून (सुधारित)

* राष्ट्रीय पीक विमा कार्यक्रम → १ नोव्हेंबर २०१३ - (National Crop Insurance Plan) (१)

* भारतीय कृषी विमा कंपनी मर्या → (Agricultural Insurance Company of India Ltd - AIC)

वरील योजनांची अंमलबजावणी करणारी संस्था: स्थापना २० डिसेंबर २००२

- उद्दिष्टे:
- १) नॅ. आपत्ती, मिड व शेतांच्या प्राथमिकी लेव्हन अधिसूचित पिकांचे गुळसाग झाल्यास शिज्याचे संरक्षण.
  - २) आपत्तीच्या वर्षी शेती उत्पन्नात शेतकऱ्यांना स्वयं देणे.
  - योजनेअंतर्गत १६ वर्षांचे व २२ रब्बी पिकांचा समावेश.
  - लेव्हन व सीमाना शेतकऱ्यांना रूपावयाच्या हफ्त्यावर (प्रिमियम) अनुदान दिले जाते (केंद्र/राज्य ५०/५०)

गुळसाग मर्याही लागू झाल्यास तालुका हा घटक:

१९९५-९६ पासून मंडळ हा घटक.

२०१३ पासून गाव हा घटक (राष्ट्रीय प्रमुख पिकांसाठी)

विमा गुळसाग मर्याही उबरण उत्पन्न व जोखीम स्तर कमीत कमी दिली जाई.

उबरण उत्पादन म्हणजे मागील ५ वर्षांच्या उत्पन्नाची सरासरी:

प्रत्यक्ष उत्पादन उबरण उत्पादनाच्या ७०% पेक्षा कमी शिजल्यासच गुळसाग मर्याही

→ राष्ट्रीय पीक विमा कार्यक्रम च्या जागी २०१६ पासून प्रधानमंत्री फसण वीमा योजना.

→ प्रधानमंत्री फसण वीमा योजना : (PMFBY)

सुरुवात १३ जाने २०१६ = स्वयं-सहाय्य संस्थांमार्फत - सर्व राज्ये व केंद्रप्र.

उद्दिष्टे

- १) पीक विमा व वित्तीय सहाय्य
- २) उत्पन्न स्थिर करणे
- ३) जाविज्यपूर्ण व आधुनिक कृषी पद्धतींचा वापर
- ४) विमन प्रवाह सुनिश्चित करणे.

वैशिष्ट्ये: ० अधिसूचित पिकांसाठी पीक कर्ज घेणाऱ्या सर्व शेतकऱ्यांसाठी अनिवार्य.

नट कर्ज व घेणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी रोखेक

० पीक चक्राच्या सर्व टप्प्यावरील जोखीमांना संरक्षण - वेळोवेळी नॅ. आपत्तीपट्यात यापदघतीत व्हावील जोखीमांचा समावेश.

१) उत्पन्न हानी: नॅ. वार्षिक आपत्ती

२) प्रातिकूल हवामान: वेळोवेळी राख व झाल्यास विमा संरक्षित (कमीच्या २५% गुळसाग मर्याही)

३) कापणीनंतर शेतात लुकावल्यासाठी वेळोवेळी पिकांची हानी १० दिवसांच्या आत झाल्यासच विमा

४) द्याजिक कारणांमुळे होणाऱ्या हानीसाठी (मारपीट, भूस्वतंत्र, पाणी लागणे) स्वयं-सहाय्य

० प्रिमियमचा दर कमी केला. तसेच लघु शेतकऱ्यांना आरंभिक आरंभिक पिकांसाठी, रब्बी पिकांसाठी आणि व्यापारी पिकांसाठी २%, १.५% व ५% झाले.

० मूळ प्रिमियम व शेतकऱ्यांचा दर यातील नफावत अनुदान - केंद्र व राज्य ५०:५०.

० अंमलबजावणीसाठी 'शेतां दृष्टीकोन' - त्यास अधिसूचित क्षेत्र - प्रमुख पिकांसाठी गाव

० विमा संरक्षित रकमेमध्ये घट केली जाणार नाही.

० हानीचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी लघु संवेदन मंत्रदान, ड्रोम, हार्मोन्स वापर

० प्रसलन स्वयं-सहाय्य व पारदर्शकतेसाठी पीक विमा पोर्टल सुरु

० दाय्याची 'बकस' वेळ लागल्यास शेतकऱ्यांक पद्धतीने जमा

10) रवटिप २०१६ पाळून शु जिल्ह्यामध्ये प्रायोगिक तत्वावर Unified Packaged Insurance Scheme युरु करण्यात आली. त्यात इनर मालमत्ता/घटना (यंत्रे, जीवज, अपघात, घरसुरक्षा) यांच्याशी संबंधित जोखिमांचा समावेश.

* कृषी विस्तार *

अर्थ: कृषी विस्तार म्हणजे प्रयोग शाळातील तंत्रज्ञान/तंत्रज्ञान संशोधन शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविण्याची प्रक्रिया.

⇒ २००४-०६ मध्ये विस्तार सुधारणा योजना ⇒ राज्य विस्तार कार्यक्रमांनी मदत करण्यासाठी. २०१० मध्ये सुध्दात्मि विस्तार सुधारणा योजना.

→ या योजनेद्वारे विस्तार सुधारणा कार्यान्वित करण्यासाठी कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन संस्था Agricultural Technology Management Agency = ATMA स्थापन.

→ १२ व्या योजनेत लक्ष्य योजनांचे एकत्रिकरण करून 'राष्ट्रीय कृषी विस्तार तंत्रज्ञान अभियान' (National Mission on Agricultural Extension & Technology - NMAET) युरु.

यामध्ये चार उपअभियाने
 ① कृषी विस्तारावतील उपअभियान - त्यामध्ये पुढील योजना वर करण्यात आल्या.

- १) आत्मा केंद्रे
- २) छिस्ताब कॉल सेंटर
- ३) ऑग्री क्लिनिक ऑग्री विस्तार सेंटर
- ४) शेतकऱ्यांसाठी SMS पोर्टल

- ② विद्याने व पेशगी साधनावतील उपअभियान
- ③ कृषी यांत्रिकी करणावतील ———
- ④ पीक संरक्षण ———

राष्ट्रीय कृषी विस्तार व व्यवस्थापन संस्था: - (National Institute of Agricultural Extension Management) राजेंद्रनगर हैद्राबाद येथे स्थापन - (ANAE नावाने ओळखली जाते.

कृषी विज्ञान केंद्रे - (KVKs)

कृषी तंत्रज्ञान / वस्तूंचे मूल्यांकन, सुधारणा व प्रदर्शनासाठी ICAR ने जिल्हा स्तरावर कृषी विज्ञान केंद्रांची स्थापना करून तंत्रज्ञान उपयोजनाची एक व्यवस्था यामध्ये प्रादेशिक कॉलेज, जेंट ऑफिसांवर शेतकऱ्यांकरिता, फार्म विज्ञान क्लब, कृषी तंत्रज्ञान प्रदर्शनी इ. आयोजन.